

Tom Andersen Kjær,

Hospitalspræst med specialistfunktion i palliation, onkologisk afdeling R, Herlev Hospital:

Festforelæsning i Emmauskirken, Den danske Diakonissestiftelse, torsdag den 27. August 2009, i anledning af direktør Hanne Thomsens 50 års fødselsdag:

At finde sig selv et nyt sted i livet-

et sansefilosofisk perspektiv på liv præget af krævende sorger

Diakonissestiftelsens bestyrelse har indbudt til fest. Generalsekretær Hanne Thomsen er blevet 50 år. Helt i fødselarens ånd er det, der festes for i dag, ikke alene stedets generalsekretær, men også - og især -, at Diakonissestiftelsen trods en alder, der langt overstiger fødselarens, stadigvæk tager nye og livsvigtige opgaver os. Derfor kan gaver i dagens anledning bedst gives som et bidrag til støtte af stiftelsens arbejde blandt ældre mennesker, der mister sin samlever eller ægtefælle.

Mit bidrag til festen er et festforedrag, som festarrangørerne har bedt mig om at holde. Jeg har valgt en foredrag, der lyder sådan: *At finde sig selv et nyt sted i livet – et sansefilosofisk perspektiv på liv præget af krævende sorger.*

Jeg har som sognepræst og især som hospitalspræst mødt mange ældre mennesker, der har mistet deres ægtefælle eller samlever efter et langt samliv. En ret stor del af dem har oplevet sådanne krævende former for sorg efter et længere forudgående sygdomsforløb, der fortsætter med at præge livet med sorgen. Jeg vil tage udgangspunkt i to sætninger, som jeg har hørt gentagende gange også fra ældre mennesker, der sørger over deres elskede, fordi disse sætninger på deres egen måde siger noget meget præcist om den krævende sorg, der er blevet deres livsvilkår.

Den første sætning lyder: ”Jeg er helt ude af mig selv”.

Den anden sætning lyder: ”Det er som om, jeg har mistet halvdelen af mig selv.”

Disse to sætninger giver samlet set en yderst præcis beskrivelse af, hvad det vil sige at leve med en krævende sorg. Det kan et sansefilosofisk perspektiv på livet, der også rummer sorger, hjælpe os til at indse.

Sansefilosofi, hvad er det? Kort sagt er sansefilosofi en bestemt form for forsøg på at svare filosofisk på et helt afgørende spørgsmål: Hvad vil det sige at være menneske *et bestemt sted i livet*? Det spørgsmål må Diakonissestiftelsen og alle andre organisationer, professionelle og såkaldt almindelig mennesker, der gerne vil hjælpe andre mennesker, stille sig og søge at få besvaret. Udgangspunktet for alt hjælpearbejde må for hjælperen være hos med-mennesket, ikke et helt andet sted. Ellers bliver næsten reduceret til et middel for hjælperen til at opnå sine egne mål, der så dybest set er den anden helt uvedkommende.

Enhver form for filosofi er på den ene eller anden måde optaget af spørgsmålet om, hvad det vil sige at være menneske, også et menneske med sanser. Sansefilosofi adskiller sig fra andre former for filosofi ved at finde menneskets sansning af helt afgørende betydning for menneskets måde at være til på og det et ganske *bestemt* sted i livet netop på grund af sansningen. Det gælder også mennesker, der sørger. Når ældre mennesker, der har mistet deres elskede, taler om at være helt ude af sig selv og beskriver, at det er som om de har mistet halvdelen af sig selv, så fortæller de os dermed, at deres liv er blevet forandret afgørende. Sansefilosofisk set er nøglen til at forstå dem i deres bevægelse og dermed at erkende, hvad det vil sige at være dem til hjælp i deres sorg, at indse, at sørgende mennesker *rammes* i deres sorg *gennem sanserne*.

Behøver vi overhovedet at gå til sansefilosofien for rigtigt at forstå, hvad det vil sige som ældre menneske at sørge over sin elskede? Det er der måske nogen, som vil tænke. Har vi ikke netop gennem de sidste årtiers intense beskæftigelse med teorier om og begreber for krise og sorg fået den nødvendige forståelsesramme for ældre menneskers sorg over deres elskede? Sådan kan man med rette spørge, fordi det, der lidt populært kaldes "sorg og krise" og mere præcist videnskabeligt benævnes sorgarbejdshypotesen, har revolutioneret og domineret professionelles og lægfolks forståelse af mødet med sørgende mennesker.¹ Skal jeg nævne forskellige repræsentanter for denne retning, kan jeg pege på velkendte navne som: Freud, Lindemann, Bowlby, Murray Parkes, Cullberg, Kübler-Ross, Davidsen-Nielsen og Leick. De har ikke virket forgæves. Alt fra mange mediers letfærdige omgang med mennesker i kriser og sorg til folkekirkens og sundhedsvæsenets planlægning for kriser og katastrofer står og

falder med sorgarbejdshypotesen. Og jeg har som præst mødt mange ældre mennesker, der må leve med sorgen over sin elskede, og som netop har mærket sorgarbejdshypotesens virkningshistorie i form af håndfaste krav om, at de skal se at blive færdige med deres sorg, lære at give slip, se at komme videre. Det har oftest været familie og venner, der har stillet disse krav. Men jeg har også tit hørt ældre mennesker berette om professionelle, der har stillet lignende krav ved f.eks. i en sorggruppe at forlange, at de absolut skulle skrive et afskedsbrev til deres afdøde elskede, selvom de ikke kunne eller havde lyst, eller ved at bede den sørgende om at rydde sin afdøde samlevers del af klædeskabet mellem tredje og fjerde terapisesession. Nu ophæver misbrug som bekendt ikke brug. Der behøver derfor ikke være noget galt med sorgarbejdshypotesen i sig selv, fordi dens forståelse af kriser og sorg bliver brugt forkert af lægfolk og professionelle. Der er faktisk rigtigt meget godt at hente værker af de nævnte navne. Men der er nu alligevel noget afgørende galt med sorgarbejdshypotesen. Det mener mange, der i forskning og/eller professionel praksis arbejder med sørgende mennesker og sorg. Jeg er en af dem. Der er altså forskellige grunde til at gå et andet sted hen end det sædvanlige, der hører sorgarbejdshypotesen til, for at få hjælp til at forstå, hvad det indebærer at være et ældre mennesker, der sørger over sin elskede. Tillad mig at skitsere nogle af mine og andres kritikpunkter for på den måde at redegøre for, hvorfor der er noget galt med sorgarbejdshypotesen. Hvorfor den fører os væk fra det sørgende medmenneske i stedet for at hjælpe os til det nærvær hos og samvær med sørgende mennesker, der forudsætningen for ægte hjælp. Når et ældre mennesker i sin sorg over sin elskede siger: ”Jeg er helt ude af mig selv”, så høres det i sorgarbejdshypotesens sammenhæng som et udtryk for, at sorgens proces er i sin kriseprægede, indledende fase. Den sørgende står overfor et stort og krævende stykke arbejde, sorgarbejdet, som vedkommende skal gennemføre med det formål at bryde sine følelsesmæssige bånd til den afdøde. Når det ældre sørgende menneske om sit tab af sin elskede siger: ”Det er som om jeg har mistet halvdelen af mig selv, så er det i sorgarbejdshypotesens fortolkning et udtryk for, at der består meget tætte følelsesmæssige bånd mellem den afdøde og den sørgende. Det gør sorgarbejdet ekstra krævende, men ikke umuligt. Det anses for både muligt og afgørende nødvendigt at arbejde sig gennem sorgen og blive færdig med den gennem at knytte sin livsenergi og sin aktivitet til noget andet udenfor sig selv end den afdøde. I sorgarbejdshypotesen antager man, at energien i et menneskes liv er noget, der er inde i mennesket selv. Man antager også, at mennesket som subjekt forholder sig til at i sine omgivelser som et subjekt til objekter. Det står derfor i et sørgende menneskes

magt at kunne knytte den store mængde energi, der var bundet til den afdøde gennem følelsesmæssige bånd, til noget andet eller nogle andre gennem en forstærkelse af allerede eksisterende følelsesmæssige bånd eller ved at knytte nye. Den ældre sørgende kan ved at investere mere energi i forholdet til børn, børnebørn og oldebørn, ved at få en ny partner eller ved at få nye interesser komme over tabet af sin elskede. Det er præcis i sådanne forestillinger, at andre mennesker ofte henter inspiration til deres forsøg på at trøste og opmuntre ældre, der søger over deres elskede, ved hjælp af udtryk, som faktisk vil gøre sorgen mindre end den faktisk er. Det forstærker den sørgendes i forvejen enorme ensomhed. Sorgarbejdet er i sorgarbejdshypotesens perspektiv hele tiden i fare for at forfejle sit mål. Med til sorgarbejdshypotesen hører nemlig en skelnen mellem den sunde eller normale sorg på den ene side og den sygelige eller patologiske sorg på den anden side. Den skelnen går tilbage til Freud. Når der i vore tider satses meget på kriseterapi og sorgterapi skyldes det en frygt for den patologiske sorg. Det er den frygt, der sætter breve til den afdøde, der jo i sig selv udmærket kan være lindrende og dybt meningsfyldte, i system i form af kravet om at skrive afskedsbrevet. Det er den frygt, der slår igennem, når mennesker bebrejder det sørgende ældre menneske, at hun stadigvæk kommer dagligt på kirkegården, en måned efter dødsfaldet og giver hende følelsen af falsk skyld ved at postulere, at hun dyrker sin sorg i stedet for at komme videre.

Jeg er som nævnt ikke den eneste kritiker af sorgarbejdshypotesen. Mange andre har rettet deres kritik mod sorgarbejdshypotesen. Lad mig nøjes med at fremhæve to former for kritik. Stroebe og Schut har i en oversigtartikel i det medicinske tidsskrift *The Lancet* i 2007 godtgjortⁱⁱ, at der ikke er noget bevis for, at sorgterapi har nogen virkning på sørgendes helbred, herunder deres psykiske helbred. De sørgende er godt nok ofte tilfredse med at få hjælp i sorgen. Men der er forskel på tilfredshed og effekt. Sammenlignet med andre sørgende, der ikke modtager sorgterapi, gør sorgterapien stort set ingen forskel, konstaterer Stroebe og Schut. Det må for mig at se føre til, at det, som jeg ofte kalder sorg-krise-industrien, der vil *behandle* sørgende og derfor må finde sig i at få vurderet sine behandlingsformer i lighed med al anden behandling, og det samfund, der opretholder den, standser op og overvejer, hvordan man på en bedre måde kan hjælpe sørgende mennesker i deres sorg. F.eks. ældre, der sørger over tabet af sin elskede. Hjælp skal der til, men den må åbenbart være anderledes. Diakonissestiftelsens arbejde blandt ældre, der søger over sin elskede, er et udtryk for eftertænksomhed og et velkomment alternativ til sorg-krise-

industrien. Dyregrov peger i en oversigtsartikel i den norske psykologforenings blad fra 2006 på, at begrebet patologisk sorg er blevet opgivet af psykiaterne i deres klassifikationssystemer til fordel for begrebet kompliceret sorg.ⁱⁱⁱ Kompliceret sorg skyldes f.eks, at måden døden indtraf på var meget voldsom og belastende for den efterladte, eller at forholdet mellem den afdøde og den sørgende i forvejen var kompliceret. I følge psykiaterne og Dyregrov er kompliceret sorg behandlingsmæssigt set en specialistopgave, der foregår et sted mellem psykiatri og psykologi. Den kan indebære en kombination af medicinsk behandling og samtaleterapi. Først og fremmest må Dyregrovs redegørelse få os til at indse, at den sorg, der er særligt krævende for den sørgende, ikke er sygelig. Vi må forstå den krævende sorg og sorg i det hele taget ganske anderledes. Derfor må kritikken af sorgarbejdshypotesen også være radikal.

Der, hvor min kritik af sorgarbejdshypotesen, adskiller sig fra den øvrige kritik er i et radikalt opgør med de filosofiske forudsætninger for sorgarbejdshypotesen. Det tager mange af de andre kritikere ikke fat på, formentlig fordi arbejder på det samme erkendelsesteoretiske grundlag som sorgarbejdshypotesens fortalere. Den tænker, der i særklasse kan hjælpe os til at få syn for sagen, er den danske teolog K.E. Løgstrup. Han var professor i etik og religionsfilosofi på Århus Universitet i mange år. Han havde et langt og produktiv forfatterskab, som ikke var afsluttet, da han døde den 29.november 1981. En del af hans sene metafysiske forfatterskab blev posthumt udgivet af en kreds af tidligere elever og kolleger. Det er i denne del af forfatterskabet, at han udfolder sin sansefilosofi. Men den er forberedt gennem mange år, bl.a. i hans disputatsarbejder, der er helliget et opgør med Kants forståelse af mennesket i dets erkendelse. Jeg fremstiller nu ret frit hovedtræk af Løgstrups opgør med Kant og hans sansefilosofi og jeg er i min læsning af Løgstrups sansefilosofi meget inspireret af den norske omsorgsfilosof Kari Martinsen, som jeg har et nært og givende samarbejde med, ligesom jeg har fundet stor inspiration hos dr.theol. Ole Jensen.^{iv}

Det filosofiske fundament, der bærer sorgarbejdshypotesen og andre og nyere former for forståelse af, hvad det vil sige at sørge, kan spores tilbage til filosofen Immanuel Kant. Kant er optaget af spørgsmålet om, hvad det vil sige at være menneske i erkendelsen.^v For Kant er alt uden om mennesket at betragte som menneskets omgivelser. Det gælder også andre mennesker. Det er baggrunden for sorgarbejdshypotesens skelnen mellem det sørgende subjekt og den døde som sorgens objekt eller genstand. For Kant har mennesket nok en vis

adgang til omgivelserne gennem sine sanser. Men omgivelserne er et uordnet, uformet og meningstomt stof. Dette stof består af sanseimpulser uden sammenhæng. Det er først, når mennesket i sin fornuftsbestemte erkendelse ordner dette stof, at verden bliver til for mennesket i form af en indre verden, idet mennesket skaber et subjektivt univers af orden, form og mening. Med menneskets erkendelse sigter Kant til en videnskabelig erkendelsesform, hvor det handler om at måle, veje, beskrive alt teorier bestemt af årsag-virkningsforløb og med tilhørende begreber. Uden denne erkendelsesteori vil det ikke give mening at opstille en sorgarbejdshypotese med tilhørende skema over sorgens proces, faser og mål. Den erkendelsesteori muliggør så også forestillingen om, at subjektet i sin uafhængighed af omverden selv skaber sine følelsesmæssige bånd til andre mennesker, og at mennesket selv gennem sorgarbejdet kan bryde disse bånd og knytte nye til (fuldkommen) erstatning for de gamle bånd. Vil vi for alvor søge at forstå, hvordan ældre mennesker, der sørger over deres elskede og hvordan vi kan hjælpe dem bedst muligt i sorgen, så må vi søge altså et andet fundament at bygge på en sorgarbejdshypotesens kantianske. Løgstrup konstruerer ikke et sådant fundament. Han viser os, at det allerede ligger under os i livet selv, i den verden, hvori vi som mennesker er indfældet.

Løgstrup har et formål med sin sansefilosofi: Han vil vise, at verden er Guds. Gennem sine filosofiske analyser af fænomenologisk art vil han overbevise os andre som intelligente fornuftsvæsener om netop det, uanset trosbekendelse eller livsholdning. Det hænger sammen med, at Løgstrup skelner mellem det universelle i kristendommen og det specifikt kristelige i kristendommen. Det sidste kan man kun forholde sig til i tro. Det første kan man forholde sig til gennem sansning og forståelse uanset om man er kristen, buddhist, jøde, muslim, agnostiker eller ateist.

Jeg vil påstå, at det, der ofte kaldes kirkeligt socialt arbejde, diakonien, er ude i et lignende ærinde som Løgstrup i sin sansefilosofi. Gennem gode gerninger vil diakonien vise, at verden er Guds. De gode gerninger er ikke forbeholdt diakonisser, diakoner, sognemedhjælpere, korshærssøstre – og brødre og andet kirkeligt godtfolk. Ethvert menneske kan gøre gode gerninger og i dem ligger altid en form for erkendelse af, at vi mennesker er indfældet i en verden, der ikke er menneskers subjektive konstruktion. Diakonien vil tydende sige, at der i den erkendelse også ligger en indsigt i, at verden er Guds. Men selv den, der ikke kan følge diakonien i den tydning, kan dog i gerningen erkende, at mennesker hører til i verden.

Ordene: "Jeg er ude af mig selv" peger i et sansefilosofisk perspektiv i retning af det at være menneske på et bestemt sted i verden. For Løgstrup er verden ikke vores meningstomme omgivelser. Verden er vores bestemmende ophav. Vi og andre mennesker en del af verden. Vores måde at være til i verden på kan bedst beskrives *med den forenende modsætning mellem at sanse og forstå. Sansning og forståelse* kan ikke skilles ad. De er to momenter i en og samme en bevægelse. Og det at være menneske i verden er en stadig bevægelse mellem sansning og forståelse. Der er tale om en duet. Jeg kan kun af pædagogiske grund tage de to momenter for sig.

I sansningen er vi hele tiden ude af os selv. Ved sanserne helt henne ved det i verden, som vi sanser lige nu. Vi har derfor ikke afstand til det, der sanses, selvom vi fysisk set er andet sted end det, vi sanser. Sansningen er på den måde forstået en ud-af-kroppen og dermed en ude-af-sig- selv oplevelse. Sansningen er *afstandsløs*. Vi sanser *før*, vi er *bevidst* om det. Det er først i forståelsen, at vi søger at blive bevidst om, hvad vi sanser. Og så er *sansningen altid præget af bevægelse*. Løgstrup bruger ordet *stemt* om sansningen. Gennem sanserne når en stemthed i verden os. Løgstrup foretrækker ordet stemthed frem for stemning, fordi ordet stemning kan misforstås sentimentalt. Vi kan også sige det sådan, at der er en bestemt bevægelse eller tone i sansningen. Denne stemning, bevægelse eller tone når os gennem menneskesindet, der aldrig er uden bevægelse eller stemthed. Det er hele tiden i svingning, fordi sansningens toner vinder genklang i sindet – og i den krop, der hænger uløseligt sammen med sindet. I sansningen er der tydelige indtryk.

Når et ældre menneske, der har mistet sin elskede, kommer ind i dagligstuen i det fælles hjem, så er hun allerede ude af sig selv. Ved sanserne helt henne ved den stol, hvor han altid plejede at sidde. Med synet henne ved stolen, som nu står tom. Med hørelsen henne ved den uendelige stilhed, der er omkring stolen, fordi han ikke kan give nogen lyd fra sig mere. Ved lugtesansen henne ved stolen, hvor der nu kun er en ganske svagt duft af hans aftershave og hans tobak tilbage. Det gør et stærkt indtryk. Bevægelsen er ofte overvældende.

Fordi sansning og forståelse er selve *måden, hvorpå vi mennesker er i verden*, så kan vi ikke nøjes med at være ude af os selv. *I forståelsen må vi hele tiden finde ind i os selv.* Den er en *ind i- kroppen-oplevelse* og en *finden- sig- selv* – på dette- sted oplevelse I forståelsen forsøger vi at lægge afstand til det, der sanses. Vi prøver at blive bevidst om, hvilken eller hvilke bevægelser i sansningen, der berører og bevæger os i sindet. Vi begynder bevidst at udtrykke

os i overensstemmelse med indtrykket. Løgstrup bruger ordet *tydning* om den form for forståelse. Modsætningen til tydningen er fortolkningen. I fortolkningen tager vi udgangspunkt inde i os selv og laver små udflugter til vores omgivelser. Bevægelsen går fra os til verden. Vi optræder i fortolkningen som vores eget livs ansvarshavende chefredaktør. I tydningen følger vi derimod bevægelser i verden, fra verden og til os. Vi udtrykker os i den retning, som sansningen anviser os. Livsenergien kommer til os udefra, med bevægelsen.

Når et ældre menneske i sorgen over sin elskede bruger udtrykket: ”Jeg er helt ude af mig selv”, så er det en præcis redegørelse for noget bestemt ved hjælp af hverdags sproget. Noget, der aldrig kan fortolkes udtømmende ved hjælp af nok så forfinede sorgarbejdshypotetiske håndgreb. *Sorgen er da så voldsom en sanseoplevelse, at duetten mellem sansning og forståelse i øjeblikket er erstattet af sansningens solo.* Det er ikke til at finde sig selv i en tydende forståelse i øjeblikket. Sproget og andre sædvanlige udtryksformer slår ikke til. I den første chokerende tid lige efter dødsfaldet, det som i sorgarbejdshypotesens sprogbrug kaldes krisen, kommer det tit til udtryk i en tavshed og ubevægelighed hos det sørgende menneske. Ordene duer ikke til. De ligger ikke ret på tungen. De bliver til en klump i halsen. Her tager det før-bevidste kropssprog ofte over. Suk, jamren, rystelse, fastfrossen mimik, sammensunken kropsholdning er typiske udtryk for den stærke bevægelse, der er i den elskedes død. Det er først efter nogen tid, at dette sørgende menneske overhovedet kan anvende ordene: ”Jeg er helt ude af mig selv” og nu i en ny betydning af ordene. For dette at være ude af sig selv ligner nok andre oplevelser af at være ude af sig selv og er alligevel forskellig fra dem. Gamle udtryk skal altså gentages, tages igen, erobres i den nye livssituation, og nye udtryk skal blive til. Det er netop i forhold til at finde ind i sig selv, et nyt sted i livet, at vi mennesker kan hjælpe hinanden. Det er også her, professionelle hjælpere for mennesker, der skal lære at leve med en sorg, får en vigtig opgave.

Før det ældre menneske, der sørger over sin elskede, siger: ”Jeg er helt ude af mig selv” eller noget tilsvarende og når han siger sådan, så er han ved at gå til og sprænges af sorgens stærke indtryk. Og ordene stiller hjælperen overfor en fordring af etisk art, som Løgstrup yderst præcist har karakteriseret med nogle af hans mest velkendte ord, der findes i bogen ”Den etiske Fordring”. Disse ord hører til i en tidligere del af Løgstrups forfatterskab, men deres appel til os høres bedst på baggrund af Løgstrups sansefilosofi. For mig at kaster de også

afgørende lys over, hvad de gode gerninger, som diakonien fastholder som ethvert menneskes mulighed, består i. De lyder sådan:

”Den enkelte har aldrig med et andet menneske at gøre, uden at han holder noget af dets liv i sin hånd. Det kan være meget lidt, en forbigående stemning, en oplagthed, man får til at visne, eller som man vækker, en lede man uddyber eller hæver. Men det kan også være forfærdende meget, så det simpelthen står til den enkelte, om den andens liv lykkes eller ej”.^{vi}

Hvad den fordring indebærer i praksis, kan ikke beskrives udtømmende ved hjælp af et manual for den svære samtale. Men dens indhold kan antydes med henvisning til *en ganske anden situation*, hvor mennesket er ude af sig selv og som må med i betragtning, når vi vil søge at forstå, hvor voldsomt et indgreb et ældre menneskes død kan være i sin efterlevende samlever eller ægtefælles liv og dermed, hvor krævende sorgen er for netop dette menneske.

Spørger man et ældre menneske, der sørger over tabet af sin elskede, om hvordan de mødtes og blev kærester, så fortæller de ofte deres livshistorie på en sådan måde, at deres tidligere perspektiv på livet forandrede sig afgørende i mødet dengang. De beskriver tit, at de i begyndelsen ville have en kæreste. De gjorde sig derfor store anstrengelser i den retning. De gik måske til bal i Zigeunerhallen eller til dansant i forsamlingshuset. Påklædning og frisure skulle være i orden. De gik til sagen fra deres egen forestillingsverden. I danselokalet eller et helt andet sted mødte de så den anden gennem sanserne. Og pludselig opstod der en bestemt form bevægelse mellem dem. Midt i det hele oplevede de gennem sanserne livets mirakel. De fik favnen fuld i og med den anden. Nu var en kæreste ikke længere at betragte som noget, man tager og har, som et objekt i kantiansk forstand. Nu var den anden en gave, noget man fik skænket i livet selv. Det ændrede allerede *før-bevidst* i sansningen deres liv. Efterhånden kom de til bevidst at beskrive dette under med ord som ”Jeg har fået en kæreste”, når de skulle sætte ord på den oplevelse overfor andre, Netop ordet fået om den elskede i stedet for ordet have er udtryk for en ændret bevidsthed, et nyt perspektiv på livet. De beskriver ofte med meget fine ord, hvordan de kom helt ud af sig selv af lykke og glæde. De svævede på en lyserød sky. De måtte simpelthen bare dele denne fine erfaring med andre. Den var for stor til at bære og udtrykke selv. Hvordan deres forældre og familie tog imod den gode nyhed var afgørende for dem. Og de havde brug for andres hjælp til deres bevidste forsøg på at finde passende udtryk for dette store og vidunderlige. Andre, der tog imod deres glæde og dermed

påtog den etiske fordring i mødet med dem. Det hænger også sammen med at sproget og andre udtryksformer ikke er den enkeltes solistpræstation. Sprog og udtryksformer har vi til fælles med andre mennesker i den verden, vi alle er indfældet i.

I sansningen af den elskede blev de berørt og bestemt af miraklets grundtone og kom helt ude af sig selv. I forståelsen begyndte de i konkret eller billedlig forstand at synge højsange eller lovsange på denne grundtone. Ofte lånte de sangene fra andre. En af tidens slagere blev måske deres melodi eller sang. Denne melodi kunne så livet igennem lade miraklets grundstemning berøre dem i erindringen om dengang.

I forståelsen spiller erindringen en afgørende rolle. Der er forskel på at huske, at Fredrik den 9 var konge i perioden fra 1947 til 1972 og så at erindre, hvordan han var, når han sagde ”Gud bevare Danmark”. I erindringen er der adgang til den eller de bevægelser eller toner, der knytter sig til det, der erindres. Erindringer kommer spontant og de udløses af sanseindtryk. Gennem sanseindtrykket sættes sindet i gang med erindringens bevægelse. Kommer vi ind på en sygehusafdeling, hvor der lugter på en bestemt måde, kan vi måske pludselig erindre tidligere ophold eller besøg på et sygehus. Det kan være meget bevægende. Det, der var bestemmende for, hvilke udtryksformer, det ældre menneske greb til dengang i det første møde med sit livs kærlighed, var netop erindringen. Når erindringen kommer til, begynder vi at sammenligne. Ligner det her noget, vi tidligere har erfaret, eller er det noget helt nyt. Noget, der kun kan beskrives ved hjælp af analogier. ”Du er mit livs prinsesse” ” Du er min egen ridder” ”Du er som den dejligste rose”.

For mange ældre mennesker, der mister sin elskede, var livet med den elskede præget af netop miraklets grundtone. Deres livs sang blev en højsang eller lovsang, også selvom livet sammen ikke altid var let. En lovsang kan sagtens gengive erfaringer af noget svært, som man så alligevel overkom sammen.

Når de så mister deres elskede, brydes højsangen forstyrrende af en anden tone i livet, som er helt modsatrettet. Det svarer til, at man lytter til et vidunderligt stykke musik, der bevæger én, og pludselig overdøves musikken totalt af lyden fra en slagboremaskine i hænderne på en håndværker. En anden sindsstemning kommer da til én med lyden. Musikken spiller stadigvæk, den kan blot ikke høres. Den tone i sorgen, der griber forstyrrende ind, rummer ikke livets mirakel, men er derimod præget af den tilintetgørelse, der er i livet ved siden af

miraklet og alle andre former for skabelse. Livet sanses sådan, at skabelse og tilintetgørelse, meningsfylde og meningsløshed, liv og død er modsatrettede bevægelser i livet. Løgstrup taler om, at der er en ontologisk rangorden mellem det, der hører skabelsen til og så det, der hører tilintetgørelsen til. Selvom meningsløsheden kan fylde alt på det psykologiske plan, når sorgen er allermost krævende, så er meningsfylde og meningsløshed ikke lige værdige. Før sorgen melder sig med sin verdensforladthed, er der for det ældre menneske en verdensfylde i livet med den elskede. Den tomme stol, stilheden og den vigende duft af den elskede i stuen gør kun sit voldsomme indtryk i kraft af, at den elskede før har siddet i sin stol, har kunnet høres og duftes - at sanseindtrykket heraf dermed har aflejret sig i erindringen. Vil vi forstå sorgens dybde, må vi forstå, hvordan livet faktisk var, før den elskede døde. Det er en etisk fordring, der også indebærer et påbud om at forstå det, ikke at bagatellisere sorgen og tabets omfang.

Sørgende får ofte at vide, at de dyrker deres sorg, hvis de ikke hurtigt giver slip og bliver færdige med deres sorg. Jeg vil påstå, at sørgende dyrker noget i deres sorg, men det er ikke sorgen selv. Dyrke betyder at lovprise, at ære. Sørgende lovpriser, synger højsange for, ærer livets mirakel, der bliver kød og blod for dem i deres elskede. Det er dette vidunderlige, som sørgende søger at fastholde i erindringen og i sorgens forskellige udtryk, i en slags protest eller oprør imod dødens tilintetgørelse.

Når ældre, der sørger over deres elskede, bruger udtrykket: "Det er som at miste halvdelen af mig selv", så er det netop et udtryk for, hvad dødens tilintetgørelse indebærer i forholdet mellem mennesker. Løgstrup taler om, at menneskets sansende forhold til verden gennem sindets stemthed kan underbindes. Indholdet af ordet underbindes har enhver af os herinde været i nærkontakt med. Da vi blev født, blev navlestrengen underbundet. Det var livsnødvendigt, at blodets passage gennem navlestrengen blev stoppet permanent. Får vi taget en blodprøve, så bliver vores arm også underbundet et kort øjeblik. Når et menneske får amputeret et ben eller begge ben, så underbindes blodkarrene til benet eller benene. Og den amputerede del af kroppen mistes for al tid. Det betyder noget for dette menneskes sanselighed. Hun kan ikke føle jorden med fødderne længere. Hele tiden bliver hun derfor gennem følesansen mindet om, at livet er blevet anderledes. Verden er blevet mindre fyldt. Det er en verdensforladthed til stede ved siden af verdensfylden. Det kalder ofte på en klagesang. En klage, der kan udtrykke, at hendes livs grundtone er blevet forstyrret af tilintetgørelsen tone. Det kan godt være, at hun med tiden kan integrere klagemotivet i sin

lovsang og sige” Når det nu skulle ske, så er jeg glad for, at jeg ved at få amputeret mine ben reddede livet. Livet er stadigvæk dejligt. Hver dag er en gave!” På den måde bevarer hun lovsangens tone som sit livs grundtone. Men jeg har blandt alle de mange mennesker, jeg har mødt på hospitalet, der har fået et eller to ben amputeret, ikke mødt en eneste, der ikke på en eller anden måde klagede over deres forandrede liv og deres manglende muligheder for at sanse som før. Og jeg har faktisk mødt dialysepatienter, der havde fået begge ben og begge arme amputeret efterhånden i et langstrakt dialyseforløb, fordi dialyse ødelægger kredsløbet. Hos sådanne mennesker har jeg kunne høre, at deres livs højsang har fået et vedvarende modstykke i en voldsom klagesang. Med tiden er klagesangens tone hos mange dialysepatienter blevet bærende i deres liv. Endnu senere i forløbet er klagen er blevet en dødsarie. De har derfor ofte valgt at stoppe dialysen med den konsekvens, at de er døde i løbet af få dage.

Når et ældre menneske om sit tab af sin elskede siger: ”Det er som om, jeg har mistet halvdelen af mig selv”, så er det udtryk for en nødvendig klage. Tabet er ligeså indgribende som, hvis man fik amputeret begge ben og begge arme. Ligesom armene og benene ikke kan erstattes igen, på samme måde kan den elskede ikke erstattes. Der kan nok komme til at sidde andre i hans stol. En ny kæreste, et barn, barnebarn, eller oldebarn. Men det bliver ikke det samme. Der er en sanselighed til forskel. Derfor er noget af den vigtigste hjælp, der kan gives til ældre mennesker, der sørger over tabet af sin elskede, ofte en hjælp til at få udtrykt, hvordan tabet føles, altså hvordan det sanses, i erindringen om, hvad der var før. Det kan så også nogle gange give den sørgende indfald, inspiration til at leve det anderledes liv netop i erindringen af, hvad man havde sammen i livet. Det er for mig at se det, som en del ældre sørgende mennesker hentyder til, når de siger, at de gør noget i den afdødes ånd på det nye sted i livet, hvor de nu er. Det kan godt være at det nye sted rent fysisk set er det samme gamle hjem, men det er alligevel nye eller anderledes, fordi en stol og en seng står tom som udtryk for, at den anden er død og verden dermed er uigenkaldeligt forandret for al tid.

Ældre mennesker, der mister sin elskede, kan erfare tilintetgørelsens forstyrrende tone på forskellige måde. For nogle får klagens tone plads i lovsangen, hvis grundtone så stadigvæk bliver bærende. For andre bliver højsang og klagesang ved med at stå overfor hinanden. Nogle dage præges af klagesangen, andre af lovsangen. For andre igen bliver højsangen fortrængt og erstattet af klagesangen, så dens tone nu bliver dette menneskes grundtone. For

andre igen bliver klagesangen til en dødsarie. Man ønsker bare at dø – og nogle gange dør ældre mennesker som konsekvens af deres sorg over sin elskede. Hvordan det bliver for det enkelte ældre menneske kan ikke forudsiges ved hjælp af sorgarbejdshypotesen eller andre sådanne teorier. Mennesker, der skal være til hjælp for sørgende, må lade sig nøje med at være nær hos det sørgende med-menneske på det bestemte sted i livet, hvor vedkommende er.

At der er store og krævende sorger, som kan forandre et menneskes liv i verden så afgørende, at klagesangen bliver dette menneskes grundposition, har Sigmund Freud på sin egen måde kastet lys over. Jeg tænker ikke på hans sorgteori, som i øvrigt slet ikke er udviklet med de former for sorg, der følger af et dødsfald, for øje. Jeg sigter derimod til hans livsfortælling.^{vii} Freud mistede en datter Sofie. Det gjorde et stort indtryk på ham. Men den sorg, der afgørende prægede hans liv, var tabet af et fireårigt gammelt barnebarn. Det medførte, at han efter det tab ikke kunne knytte nye følelsesmæssige bånd til noget menneske. Han måtte nøjes med at leve på, hvad han allerede havde fået i livet. Paradoksalt nok førte den erfaring ikke til, at Freud reviderede sin sorgteori. Det illustrerer på sin egen måde, hvor vigtigt det er at tage udgangspunkt for vores forståelse af sørgende mennesker i det liv i verden, som vi mennesker sansende og forstående er forviklet i frem for at lægge en sorgteori ned over livet og forsøge at få sørgende mennesker og livet til at passe til vores teori. Dem, der kan lære os noget afgørende om, hvad sorg er og hvordan vi kan være til hjælp for sørgende mennesker, er sørgende selv. Hvordan de udtrykker sig i deres sorg, er som jeg har søgt at påvise, ikke tilfældigt. Når sørgende ældre mennesker taler om at være helt ude af sig selv, og at det føles som om de har mistet halvdelen af sig selv, så kan et sansefilosofisk perspektiv hjælpe os til at skærpe vores sanser. Vi må sanse, hvordan de er bevægede og udtrykker sig.

Når ældre mennesker, der har mistet sin elskede efter et langt forløb og giver udtryk for, at deres tab er at ligne ved en voldsom amputation af sig selv, så sigter de ofte til selve forløbet som en langstrakt amputation. Når man amputerer lemmer på et menneske, tager man ikke mere end højst nødvendigt. En del, der ender med at blive amputeret på begge ben, f.eks. som følge af sukkersyge og tilhørende dårligdomme, oplever at få amputeret benene stykkevis over tid. En tå, to tæer, foden, under knæet over knæet o.s.v. Mange ældre, der mister deres elskede efter et langt sygdomsforløb, er faktisk nærmeste vidne til en amputation af deres elskede og dermed af dem selv stykke for stykke. Det foregår uden bedøvelse. Ofte står de billedligt talt og ser på, at kniven bliver ført gennem deres elskedes lemmer. Det gør voldsomt

indtryk. Her taler vi om den tilintetgørelse, der er i verden, og kommer til udtryk som sygdom og død. Den hører naturens orden eller snarere uorden til. Desværre findes der også, hvad vi kunne kalde kulturbestemt uorden. Den opstår, når mennesker *ikke vil* eller af de menneskegjorte systemer *ikke får mulighed* for at tage den etiske fordring på sig. Det er således en tilbagevendende klage hos ældre mennesker, der ser deres elskede svinde ind på grund af sygdom og forandres radikalt, at de ofte samtidigt er vidne til de værste krænkelser af deres elskede. F.eks. har jeg hørt mange ældre berette, at deres elskede blev udstyret med ble og fik besked på at besørge i den, fordi personalet på hospitalsafdelingen eller i hjemmeplejen var for optagede til at kunne hjælpe deres elskede på pottestol eller bækken. Med til fortællingen hører næsten altid en beretning om, hvor forfærdeligt det var at se sin mand, der plejede at være en stor, stærk og selvhjulpne sportsmand eller sin hustru, der altid var yderst pertentlig med sit udseende og sin duft, reduceret til et blebarn. Disse oplevelser bringer dem helt ude af sig selv, f.eks. af vrede, men ofte må de holde gode miner til slet spil, fordi det er deres oplevelse, at deres eventuelle klager til eller over personalet vil påvirke den hjælp, deres elskede får, i negativ retning. Deres bevægelse i situationen melder sig ofte i sorgen bagefter og har brug for at få udtryk. De har brug for at finde sig selv i en forståelse af, hvad der skete – og ofte også i en tydning i retning af, at det ikke var deres skyld og at de ikke havde andre muligheder end at tie. Det finder de bedst i samvær med andre. Ofte har familie og venner meget svært ved at rumme den side af sorgen. Her kan samvær med andre, der har oplevet noget lignende og hjælpere, der prøver at forstå, hvordan de er bevægede i deres sorg og som vil hjælpe dem med at finde deres egne udtryk for deres sorg. Når man finder egne udtryk for sin sorg, så finder man sig selv på et nyt sted i livet. Man bliver ikke færdig med sorgen, man kan derimod forsøge at leve med den, så godt som man kan.

At være til hjælp for et med-menneske, f.eks. i forbindelse med en krævende sorg, kalder på gode gerninger. Løgstrup skelner i sit andet disputatsforsøg mellem handlinger og gerninger.^{viii} I værket ”Den etiske fordring” skelner han - for mig at se analogt- mellem befaling og fordring. I sin sansefilosofi skelner han – for mig at se ligeledes analogt - mellem at fortolke og at tyde, når det handler om at forstå. Sammenholder vi disse indsigter hos Løgstrup, så kan de hjælpe os til at indse, hvad gode gerninger er og dermed beskrive diakoniens væsen.

I handlingen lader vi os styre af motiver, der ikke har med medmenneskets behov at gøre. Vi henter befalinger i en fortolkning af situationen, der er blevet til i en flugt fra verden og medmennesket. Vi gør noget f.eks. af frygt for straf eller andre sanktioner, hvis ikke vi gør det. Vi handler ikke, fordi næsten kræver det af os. Vi adlyder udefra kommende befalinger, også når de pålægger os at befale næsten at gøre det umulige. Set i det lys er sorgarbejdshypotesen og den praksis, den ofte giver anledning til, meget befalings - og handlingsorienteret. De sørgende befales at arbejde sig gennem sorgen. De skal lære at give slip. De skal blive færdige.

I gerningen er forståelse og gerning ét. I vores sanseligt bestemte møde med vores medmenneske bevæges vi. Den anden gør indtryk på os, fordrer vores medleven og medmenneskelighed. Det bevæger os i retning af medmennesket. Det stiller os overfor fordringen om at hjælpe dette menneske gennem vore gerninger. Vi er selv ude af os selv i sansningen af den anden og vi må så finde os selv i forståelsen, i tydingen, i gerningens bestemte udtryk. Vi må gøre, hvad der i den bestemte situation fordres af os, i erkendelsen af, at vi skylder at gøre netop det. Vores skyldighed er funderet i vores sanselighed. Vi kan ikke se den anden i øjnene eller os selv i spejlet, hvis ikke vi gør det. Diakonien vil tyde det sådan, at vi i de bestemte gode gerning erkender, at vi skylder medmennesket, Gud, og os selv at gøre det præcis dette.

Diakonissen har set, at ældre mennesker, der sørger over deres elskede, stiller os overfor en fordring om bestemte gode gerninger som enkeltpersoner, som samfund, som organisationer og som kirke. Diakonissen tager i sit nye arbejde den fordring på sig og viser dermed os andre, at det er muligt at gå nye veje i hjælpen til sørgende mennesker. Det er bevægende og virkelig en fest værd. Vi kan passende bære festen med ind i hverdagen, når receptionen for Hanne Thomsen er slut, og lade os inspirere til hvert på vores sted at gøre noget andet end det sædvanlige i mødet med sørgende og alle andre, der har brug for vore gerninger, ikke vore handlinger.

Hjertelig til lykke.

ⁱ En kortfattet og alligevel præcis fremstilling af sorgforskningens status og resultater findes i: Bugge, K.E.; Eriksen, H.; Sandvik, O. (red): Sorg. Bergen: Fakkbokforlaget, 2003. Der findes også en kortfattet beskrivelse af sorgarbejdshypotesen. Det internationale standardoversigtsværk er for mig at se stadig: Stroebe.

.S.;Hansson.R.O.;Stroebe.W.; Schut.H.(red). Handbook of Bereavement Reserach. Consequences, Coping and Care. Washington.D.C.: American Psykological Association, 2004. En præcis kritik af sorgarbejdshypotesen findes i Klass.D.;Silvermann.P.R.;Nickman.S.L.(red.): Continuing Bonds. New Understandings of Grief. London: Taylor & Francis 1996. Min fremstilling bygger på en læsning af centrale værker af de nævnte forfattere, der alle kan henregnes til sorgarbejdshypotesen og den ovennævnte oversigtslitteratur. Her findes udførlige litteraturhenvisninger for den, der vil læse videre og have titler på værker af de nævnte forfattere.

ⁱⁱ Stroebe.M.S.; Schut. H.: Health Outcomes of Bereavement. The Lancet, Volume 370, Issue 9603, 8 December 2007-14 December 2007, Pages 1960-1973

ⁱⁱⁱ Dyregrov. A. Komplisert sorg: teori og behandling. Tidsskrift for Norsk Psykologforening 2006. Vol. 43 side 779-86

^{iv} Se f.eks. Løgstrup K E. Kunst og erkendelse. Kunstfilosofiske betragtninger. Metafysik II. 2. Udgave. København 1995 (1976), Gyldendalske Boghandel Nordisk Forlag. Sansesfilosofien hænger sammen med hele det metafysiske forfatterskab og med forfatterskabet som helhed. For udførlig bibliografi henvises til Hansen.K.M.: K.E. Løgstrups forfatterskab 1930-2005. En bibliografi. 2. reviderede udgave ved Kees van Kooten Niekerk. Århus, 2006. For den, der vil studerede Løgstrup nærmere kan jeg varmt anbefale følgende fremragende introduktion: Jensen O. Historien o K.E. Løgstrup. Købehavn: Anis, 2007 , 2.udgave. Af Kari Martinsens betydningsfulde forfatterskab kan jeg her til eksempel henvise til: Martinsen K. Evidens- begrensede eller oplysende? i Marinsen K, Eriksson K. Å se og å innse. Om ulike former for evidens. Oslo 2009, Akribe. Se også Martinsen K: Angår du meg? Etisk fordring og disiplinert godhet. I: Alsvåg H, Førland O. (red).Engasjement og læring. Fagkritiske perspektiver på sykepleje. Oslo: Akribe, 2007:315-344. Denne artikels dybde træder særligt frem, når den læses i et sansesfilosofisk perspektiv.

^v Se Kant. I.Gesammelte Schriften. Vol. 3: Kritik der reinen Vernunft og vol 4: Kritik der reinen Vernunft. Prolegomena. Grundlegung zur Metaphysik der Sitten. Metaphysische Anfangsgründe der Naturwissenschaft. (1781) Gerorg Reimer 1902-23.

^{vi} Løgstrup K E. Den etiske fordring. København 1975, Gyldendal. (Oprindelig udgave er fra 1956) Gyldendal side 25

^{vii} Se Silverman.P.R.;Lass.D. Introduction: What´s the Problem. i: Klass.D.;Silverman.P.R.;Nickman.S.L. Continuing Bonds. New Understandings of Grief.London: Francis & Taylor 1996 side3-27, især side5ff. Bemærk, at navnet på

---

barnebarnet forbliver unævnt selv i en bog, der fremhæver de fortsatte følelsesmæssige båndes betydning for sorgen. Et navn er udtryk for, at der faktisk er betydningsfulde bånd mellem personen og dem, der kalder vedkommende ved navn.

^{viii} Se til Løgstrups behandling af handling, gerning, befaling og fordring Andersen.S. Sprog og skabelse. Fænomenologisk sprogopfattelse i lyset af analytisk filosofi med henblik på det religiøse sprog. (Disputats). København: Gyldendal 1989 side 621ff.. Her citeres udførligt fra andet disputatsforsøg fra 1938 og fra Den etiske fordring.